

אילנה פרדס ואיתמר לוריא

יוסף וחלומותיו
מקרא, ספרות,
פסיכואנליזה

מוסד ביאליק • ירושלים

תוכן העניינים

7	פתח דבר ותודות
9	חלק א – אילנה פרדס
11	מבוא
21	פרק 1 בעל החלומות וטראומת הבור
	הפשע המבעית של האחים 30
	טראומה מכוננת 34
	שפת המזלות של זלדה 37
40	פרק 2 בית פוטיפר והאלביתי: דפוסים חוזרים
	סצנות הפיתוי על פי תומאס מאן 45
	הפללת הזר: חזרה לבור 53
62	פרק 3 פירוש החלום על פי יוסף: הדחקות תרבותיות
	החזון הכלכלי של המהגר: אל מול שנות הרעב 71
	יוסף ופרעה על פי אלזה לסקר-שילר 74
	דינמיקת ההדחקה של עבר תרבותי: מדרשי שמות 79
87	פרק 4 המפגש עם האחים במצרים: גבולות הסליחה
	ההתוודעות: "אני יוסף" 93
	הסערה השייקספירית: היכולת לסלוח 99
	אהבת יעקב: הכמיהה לתיקון 103
	המחילה החוזרת: אחרי מות האב 106
108	פרק 5 מנהיג של מיעוט: מהיחיד לרבים
	יוסף כגילום של עמו: מבט פסיכואנליטי על קבוצות 115
	היהודי הנודד בעקבות יוסף: "האדונית והרוכל" לש"י עגנון 122
	עצמות החנוט: קבורה מפורצלת 128

131 אפילוג: דמות סופית ואין-סופית
טבור החלום 134

141 חלק ב – איתמר לוריא

143 יוסף בטיפול

קנאת אחים: הציר האופקי 145

יעקב ורחל: הציר ההורי-אנכי 149

הבחירה לספר את החלומות: בין רגשות אשם לכמיהה

לעצמאות 151

מימוש הפנטזיה: המשגות ספרותיות 153

תהליכי סליחה: חידוש הקשר במצרים 155

תיאטרון הנקמה של יוסף 159

הגביע של בנימין 161

חרטה ופיוס 164

169 ביבליוגרפיה

מבוא

ספר בראשית הוא ספר על התחלות חדשות: בריאת העולם, בריאת האדם והיווצרות השפות. אך המהלך הדרמטי ביותר של הספר הוא כינון האנושיות. זהו תהליך ממושך שתחילתו בסיפור גן עדן ושיאו בסיפור יוסף. עם הופעתו של יוסף על הבמה נגלית לעינינו דמות מורכבת להפליא, המתוארת בחדות ובפירוט חסרי תקדים. שום דבר אנושי אינו זר למחברי סיפורו של יוסף.

העוצמה הספרותית של סיפור יוסף כרוכה לבלי התר בעוצמתו הפסיכולוגית. את העוצמה הכפולה הזאת אבקש לפרוס בפרקים הבאים. במרכז הבמה אעמיד את ציר החלומות בחיי יוסף. החלומות הם פרי הדמיון של הנפש, המחזות שבהם מתחוללות דרמות פנימיות. ככאלה, מעוררים החלומות עניין רב הן בעולם היצירה הספרותי והן בעולם הפסיכואנליטי. חלומות יוסף חריגים למדי בנוף המקראי, שכן הם אינם כוללים מסר ישיר מהאל. יש בהם משהו אנושי יותר, גרנדיוזי ופגיע כאחד. אך מה שמרתק במיוחד בסיפורו של יוסף הוא השינוי הגדול המתחולל בחייו כשהוא הופך מחולם לפרשן של חלומות. בפירושו לחלומותיהם של שר המשקים ושר האופים, ומעל הכול לחלומות פרעה, מתגלות יכולותיו הנדירות לא רק בניבוי העתיד, אלא גם בהבנת נבכי הנפש של החולמים. לצד העיסוק בחלומות, אבחן ציר נוסף: הטרואומות השונות שחווה יוסף, הבורות השונים שלתוכם הוא נקלע. שני הצירים האלה שזורים זה בזה: בשל חלומותיו מושלך יוסף לבור, אך בזכות כישוריו כפרשן חלומות הוא מצליח להיחלץ מהמשברים בחייו, לפחות חלקית.

יהיו לי כמה וכמה שותפים ושותפות למסע. בקריאה שלי בסיפור יוסף אשזור דיאלוג נרחב עם פרויד. באחת מהערות השוליים בספרו "פירוש החלום" מציין פרויד בקצרה שהוא חש זיקה עמוקה ליוסף: "מן הסתם כבר בלטה לעין העובדה, שהשם יוזף ממלא תפקיד גדול בחלומותי ... האני שלי יכול להסתתר בקלות יתרה מאחורי דמויות שזהו שמן, שכן יוסף היה גם שמו של מפרש החלומות הנודע שבמקרא"¹. יוסף, מתברר, משוטט בחלומותיו של פרויד וממלא שם תפקיד חשוב כמבשר קדום. אך בכתביו מעניק לו פרויד תשומת לב מצומצמת בלבד. לא ננסה להשכיב את פרויד על הספה בניסיון לברר מדוע נמנע מלחקור את תולדותיו של מי שבחר להסתתר מאחוריו. עם זאת, נראה שאף על פי שפרויד מתייחס בצמצום רב ליוסף, כתביו יכולים לתרום רבות להבנת סיפורו של בעל החלומות המקראי. נקדיש תשומת לב מיוחדת ל"פירוש החלום" של פרויד ונבחן את הרלוונטיות של ספר זה לחלומות יוסף ולפירוש החלום שלו. עוד נגלה שחלק מהתובנות של פרויד ב"משה האיש והדת המונותיאיסטית" בהקשר של החותם המצרי בדמותו של משה תקפות גם ליוסף.

בצד של הספרות אתיחס לחוקרות ספרות וחוקרי ספרות, בפרט כאלה המשלבים תאוריות פסיכואנליטיות בקריאת יצירות ספרותיות. אך בראש ובראשונה אסתמך על עיבודים ספרותיים לסיפור יוסף. הספרות, לדידי, היא מודוס פרשני מהמעלה הראשונה. נהוג לחשוב שעיבודים ספרותיים הם יפים בפני עצמם אך אינם תורמים דבר להבנת הטקסט המקראי. עם זאת, פעמים רבות דווקא החופש הפואטי של יוצרים ויוצרות והיכולת להפליג מעבר להקשר המקורי מאפשרים התבוננות שאין דומה לה בדקויות של דמויות מקראיות. משלל הפירושים שנכתבו בהשראת יוסף במהלך הדורות

1 ז' פרויד, פירוש החלום (תרגמה מגרמנית ר' גינזבורג), תל אביב: עם עובד, 2007, עמ' 447. עוד על זיקתו של פרויד ליוסף ראו, S. Frosh, "Fragments of Jewish Identity", *American Imago*, Special Issue: Early Freud, Vol. 62, No. 2 (Summer 2005), pp. 179–191

מבוא

בחרתי להתמקד ביצירות מודרניות הקשובות לעומק הספרותי-פסיכולוגי של הטקסט המקראי – משיריהן של זלדה ואלזה לסקר שילר על יוסף ועד "יוסף ואחיו" לתומאס מאן ו"האדונית והרוכל" לש"י עגנון. לרשימה זו תצורף גם יצירה אחת מתחילת העת החדשה: "הסערה" לשייקספיר.

המפגש הראשוני בין הפסיכואנליזה לספרות התחולל כבר בכתבי פרויד. כחובב ספרות מושבע הרבה פרויד להתייחס ליצירות ספרות. בקורפוס הפרוידיאני נמצא אזכורים רבים של סופרים ומשוררים, החל בספרות יוון ורומא דרך שייקספיר וכלה בגתה ושילר. הדיון המפורט ביותר של פרויד ביצירת ספרות מופיע בספרו "השגינות והחלומות בסיפור 'גראדיווה' של ו' ינסן" (1907). בספר זה מצהיר פרויד שהמשוררים הם "בעלי ברית" חשובים של הפסיכואנליטיקאים, שכן הם אינם מהססים להתחקות אחר השתקפותם של תהליכים נפשיים בחלומות גיבוריהם.² כמה מתלמידיו של פרויד, ובהם אוטו ראנק וארנסט ג'ונס, המשיכו בדרכו ובחנו יצירות ספרות לאור תאוריות פסיכואנליטיות.

בסוף שנות השבעים חלו תמורות ביחסי הספרות והפסיכואנליזה כשמבקרות ספרות ומבקרי ספרות נכנסו לתמונה. בפתחה לקובץ מאמרים שכותרתו "ספרות ופסיכואנליזה" (1977) מבקשת מבקרת הספרות שושנה פלמן לשנות את אופיו של הקשר בין שני התחומים.³ כנגד הנטייה הרווחת לשעבד את הספרות לפסיכואנליזה ולהציב את הספרות כאובייקט, כמושא להתבוננות פסיכואנליטית, מציעה פלמן גישה שוויונית יותר. לטענתה מדובר בשני תחומי ידע הנטועים זה בזה ויכולים לשפוך אור זה על זה. הספרות אינה משמשת רק

2 ז' פרויד, "השגינות והחלומות בסיפור 'גראדיווה' של ו' ינסן", מעשה היצירה בראי הפסיכואנליזה (תרגום מגרמנית א' בר), תל אביב: דביר, 1997, עמ' 32.

3 קובץ המאמרים שערכה שושנה פלמן ראה אור תחילה ב-1977 בכתב העת *Sh. Felman (ed.), Literature and* וב-1981 בספר: *Yale French Studies, Psychoanalysis – The Question of Reading Otherwise*, Baltimore–London: Johns Hopkins Press, 1981

אמצעי לתיקוף הבחנותיו של פרויד, היא מבהירה, אלא מקור חיוני להמשגה. חלק ממונחי המפתח של הפסיכואנליזה שאובים מעולם הספרות ומבוססים על שמות של דמויות ספרותיות – מתסביך אדיפוס ועד נרקסיזם. מאז שנות השבעים הפך קו התפר בין הספרות לפסיכואנליזה למחוז מחקר פורה המושך חוקרות וחוקרים משני צידי המתרס. אחד התחומים שבהם פורח הדיאלוג משנות התשעים ואילך הוא חקר הטראומה. גם בהקשר זה יש לפלמן תפקיד מרכזי. בספר "עדות" (1992), פרי עטם של פלמן ודורי לאוב, מוצגת הספרות כעדה ייחודית לחוויות טראומטיות. "עדות" סלל את הדרך למחקרים רבים אחרים, מספרה של קאתי קארות "חוויה נאלמת" (1996) ועד ספרה של דנה אמיר "להעיד על העדים" (2018).⁴

סיפורו של יוסף זכה לקריאות שונות בהקשר הספרותי-פסיכואנליטי.⁵ אדון בחלק מהקריאות האלה ביתר פירוט בהמשך, אך אציין כבר עתה שהמחקרים שהופיעו (החל בשנות השמונים) אינם עוסקים בשזירה של ציר החלומות וציר הטראומה. יתרה מזו, בדרך כלל הם מתמקדים באפיזודה אחת בלבד בסיפורו של יוסף. אבקש לפרוס כאן יריעה רחבה יותר – מנעורי יוסף ועד זקנתו. לחלומות ולבורות, אטען, תהודה שונה בכל שלב ושלב בחייו של יוסף. שלא כמו תיאורי מקרה קליניים, הספרות יכולה להציע לנו

4 עוד על ההיסטוריה של יחסי הגומלין בין הספרות לפסיכואנליזה ראו בספרה של מ' רוט, מה קורה לקורא – התבוננות פסיכואנליטית בקריאת ספרות, ירושלים: כרמל, 2017, עמ' 19-42.

5 מעניין לציין שגם לחיבור בין הפסיכואנליזה והמקרא היסטוריה ארוכה. ב-1914 ראתה אור המסה של פרויד "משה של מיכלאנג'לו" הבוחנת את ייצוג סצנת שבירת הלוחות בספר שמות בפסלו הנודע של מיכלאנג'לו. כשלושים שנה לאחר מכן ישוב פרויד לסיפורו של משה ויכתוב את ספרו המונומנטלי "משה האיש והדת המונותאיסטית". מעבר לפרויד אזכיר כמה מחקרים, בדגשים שונים – מספרו של הפסיכואנליטיקן תיאודור רייק "השופר" ועד ספרה של מבקרת הספרות מיקה בל *Lethal Love*. ת' רייק, השופר (תרגום מגרמנית י' ספיר), תל אביב: רסלינג, 2005; M. Bal, *Lethal Love*, Bloomington: Indiana University Press, 1987